

Hangsúly = fókusz? A *csak* diskurzus-partikula interpretációja

Gyuris Beáta

MTA Nyelvtudományi Intézet

A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VII.
2007. október 25.

– Na várj, elmondok egy esetet. Volt ennek a Vacskamatinak egy nagyon jó barátja, egy kisiú. Megbeszélték, hogy délután elmennek moziba. A kisiú nagyon boldog volt, a megbeszélt találkozóra pontosan megérkezett, még két fagyaltot is vett, egyet magának, egyet Vacskamatinak. Múlt az idő, a kisiú álldogált a sarkon, a saját fagyaltját elnyalogatta, a másik kezében meg szorongatta Vacskamatiét. *De Vacskamati CSAK nem jött.*

A jelenség 2.

- Csató: Arról itt nem beszélhetek. A rendőrség a legnagyobb titokban nyomoz. Én a karrieremmel játszom, ha valami kiszivárog. Ha mégis tudni akar valamit, az akták a lakásomon vannak.
- Sárkányné: Mindig azt mondja, hogy az akták a lakásán vannak!
CSAK nem mehetek el a lakására.
- Csató: Miért nem? Diszkrét emberhez jön. Büszkén mondhatom, hogy lakásomon a legelőkelőbb hölgyek egymás kezébe adták a kilincset.

(Molnár Ferenc: A doktor úr)

A csak mint *fókusz-érzékeny* skaláris partikula

- (1) *János csak ÁTOLVASTA a cikket.*
- (2) *János csak HÁROM cikket olvasott át.*
- (3) *János csak a CIKKET olvasta át./János CSAK a cikket olvasta át.*

A csak fókusz-érzékeny partikulát tartalmazó mondatok interpretációja (vö. Horn 1969, Bonomi–Casalegno 1993; Kenesei 1989, Szabolcsi 1994, É. Kiss 2002):

A csak a (strukturális) fókusszal "asszociálódik"¹.

(F = a fókusz jelentése, H = a "háttér" jelentése, $F \in ALT(F)$)

Előfeltevés: $H(F)$

Állítás: $\forall F'((F' \in ALT(F) \wedge H(F')) \rightarrow (H(F) \rightarrow H(F')))$

¹Kijelentő mondatokban a fókusz pozícióban elhelyezkedő elem, az ige, vagy egy olyan kifejezés, amely az előző mondatban a fókusz pozícióban volt

- (1) *János ÁTOLVASTA a cikket.*²
- (2) *János HÁROM cikket olvasott át.*
- (3) *János a CIKKET olvasta át.*

Kitöltött fókusz pozíciót tartalmazó magyar mondatok interpretációja (van Leusen–Kálmán 1993; vö. Kenesei 1989, Szabolcsi 1994):

Előfeltevés: $\exists F'(F' \in ALT(F) \wedge H(F'))$

Állítás: $H(F) \wedge \forall F'((F' \in ALT(F) \wedge H(F')) \rightarrow (H(F) \rightarrow H(F')))$

²A verum fókusz olvasattól most eltekintünk.

A csak és az igazságfeltételek

(1) *János csak a CIKKET olvasta át.*

(2) *János a CIKKET olvasta át.*

(1) és (2) ugyanazokban a szituációkban igazak (vö. Balogh 2005).

De nem ugyanazokban a szituációkban hamisak (Szabolcsi 1994):

ha (1) hamis, akkor János átolvasta a cikket.

ha (2) hamis, akkor nem olvasta át a cikket.

(3) a. *Nem igaz, hogy János csak a CIKKET olvasta át.*

b. *János nemcsak a CIKKET olvasta át.*

→ János átolvasta a cikket.

(4) a. *Nem igaz, hogy János a CIKKET olvasta át.*

b. *János nem a CIKKET olvasta át.*

→ János nem olvasta át a cikket.

A hangsúlyos CSAK

- (1) *De Vacskamati CSAK nem jött.*
- (2) *De CSAK nem mehetek el a lakására.*
- (3) *Nyitva lesz az a kórságot! - gondolom. - De CSAK megnézem. És ni! A kilincs, látom, nyílik.*
- (4) *Hány éves Risztov Éva? Mennyi? Jó, tudom, hogy benne volt a mellékletben, de azért CSAK megkérdezem.*

Hagyományosan, a **prozódiai prominencia a szemantikai értelemben vett fókuszálás kifejezésének tipikus eszköze**, vagyis annak, hogy

az összetevő **a szövegelőzményből nem következő információt** fejez ki
kiegészítendő kérdésre válaszol, vagy
szembeállítást fejez ki. (Halliday 1967)

É. Kiss 1998: "pitch accent" az ige utáni információs fókuszon.

A fenti mondatokban a hangsúlyos *CSAK*
szemantikai értelemben vett fókuszálást jelöl.

- (1) *János CSAK | átolvasta a cikket.*
- (2) *János CSAK | a cikket olvasta át.*
- (3) *János a cikket olvasta CSAK | át.*
- (4) *János CSAK | három cikket olvasott át.*

Kontextusok, amelyekben a fenti mondatok elhangozhatnak:

- (1') *János át is olvasta a cikket.*
- (2') *János átolvasta a cikket is.*

A fenti CSAK-os mondatok interpretációja:

$$ALT('csak') = \{\text{'csak'}, \text{'is'}\} = \{\lambda H \lambda F (\exists F' (F' \in ALT(F) \wedge F' \neq F \wedge H(F'))); \lambda H \lambda F (\neg \exists F' (F' \in ALT(F) \wedge F' \neq F \wedge H(F')))\}$$

$$\text{Előfeltevés: } H(F) \wedge \exists \alpha (\alpha \in ALT('csak') \wedge \alpha(H(F)))$$

$$\text{Állítás: 'csak'}(H(F)) = \neg \exists F' (F' \in ALT(F) \wedge F' \neq F \wedge H(F'))$$

Itt is szemantikai fókuszról van szó? Nem!

- (1) *(De) Vacskamati CSAK nem jött.*
- (2) *(De) CSAK nem mehetek el a lakására.*
- (3) *(De) CSAK megnézem.*
- (4) *(De azért) CSAK megkérdezem.*

Ha a CSAK hangsúlyozása (1)–(4)-ben a fókusz-érzékeny partikula fókuszálását jelentené, akkor

- a. ezek a mondatok megjelenhetnének pl. a következő kontextusokban:

(1') *Vacskamati (a csúnya dolgok közül) azt is megtette, hogy nem jött?*

(3') *Meg is nézed?*

- b. a CSAK elhagyásának hatással kellene arra lenni, hogy mikor hamisak a fenti mondatok:

ha (1) hamis, akkor Vacskamati jött

ha (3) hamis, akkor nem nézem meg

2. hipotézis

- a. A *CSAK* elhagyható a mondatból az igazság-(hamisság-)feltételek megváltozása nélkül.
- b. A *CSAK* azt érzékelteti, hogy a mondat tartalma milyen kapcsolatban van a diskurzus-beli előzményekkel. (Kapcsolat: valamiféle ellentét.)

A fenti két tulajdonság a diskurzus- (modális) partikulákra jellemző.

HIPOTÉZIS

A vizsgált *CSAK* szerepe: diskurzus-partikula

A diskurzus- (modális-) partikulák tulajdonságai

Zimmermann (megj. előtt): ”**A beszélőnek, a hallgatónak, vagy mindkettőnek a megnyilatkozás propozicionális tartalmával kapcsolatos episztemikus attitűdjét jelzik.**”

A modális partikulák legtöbbször az aktuális megnyilatkozásnak a beszélő vagy a hallgató egy korábbi megnyilatkozásának tartalmához, vagy a beszélő és a hallgató közös tudását alkotó propozícióhalmaz (*common ground*) valamely eleméhez fűződő kapcsolatát jelzik. Így a közös tudásra vonatkozó feltételezéseket fogalmazzák meg, illetve arra emlékeztetnek, valamint a hallgató tudomására juttatják a beszélő elvárásait azzal kapcsolatban, hogy a diskurzust milyen irányban folytassa (ld. Thurmair 1989).

A fentiek értelmében a diskurzus-partikulák elsősorban a **szóbeli diskurzusokban**, illetve az azokat imitáló irodalmi művekben fordulnak elő.

A CSAK elhagyhatóságáról

Bár a *CSAK* elhagyása nem befolyásolja az igazságfeltételeket, ez nem jelenti azt, hogy bármilyen szövegből tetszőlegesen elhagyható lenne:

(1) A: *Jánost nem fogják megválasztani.*

B: *Most hallottam, hogy ő kapta a legtöbb szavazatot!*

A: *(Szóval) CSAK megválasztották Jánost.*

Amennyiben A második megnyilatkozásából elhagynánk a *CSAK*-ot, ellentmondó vélekedéseket tulajdonítanánk a beszélőnek (vö. Zeevat 2000-rel a holland *TOCH*-ról).

A *CSAK* tehát azt jelzi, hogy a beszélő már tett egy olyan állítást, amely a *CSAK*-ot tartalmazó mondat állításával ellentétes?

- a. Nem kell, hogy a beszélő tegye az 'ellentétes' állítást.
- b. Nem kell, hogy a releváns előző állítás kontradiktórikus viszonyban álljon a CSAK-ot tartalmazó mondat állításával:

Zsuzsi: *Hisz' ez azé a kis tolvajé! oly kegyetlen volt nagyságod, hogy visszavette tőle?*

Grófné: *CSAK nem hagyhattam a karján! No szép is lett volna!*^β

- c. Sőt, nem is állhatnak kontradiktórikus viszonyban:
 - A: *Jánost nem szeretik a diákok.*
 - B: *De/*CSAK szeretik!*

³Paulay Ede: Figaró házassága

Kérdésekben:

(1) A: *Jánost nem fogják megválasztani.*

B: *Most hallottam, hogy ő kapta a legtöbb szavazatot!*

A: *Szóval CSAK megválasztották (Jánost)?*

Az A beszélő második megnyilatkozásából nem hagyható el a CSAK. A kérdésre adott pozitív válasz áll 'ellentétben' egy már ismert állítással.

Felszólításokban:

(2) A: *Nem akarok leülni.*

B: *CSAK ülj le!*

Az utasításnak való engedelmeskedés (az az állítás, ami akkor lesz igaz, ha az utasításnak engedelmeskedik a hallgató) áll 'ellentétben' egy már ismert állítással (itt most a hallgató tette ezt az állítást, de más is tehette volna).

A CSAK interpretációja: javaslat

- (i) Legyen ψ a CSAK-ot tartalmazó mondat által kifejezett propozíció.
- (ii) Egy információs állapotban *normál-esetben*(p) akkor igaz, ha $CG \models \varphi_1, \dots, \varphi_n$, és ha $\varphi_1, \dots, \varphi_n$ együttesen okot szolgáltatnak arra, hogy a beszélők azt higgyék, hogy p .
- (iii) A CSAK jelenléte egy ψ propozíciót kifejező mondatban a kontextusról a következő információt közli:
 $CG \models \textit{normál-esetben}(\neg\psi)$

(Zeevat 2003-nak a nyomtatékos ("accented") *toch/doch* (\leftrightarrow "kontrasztív hangsúlyt viselő TOCH/DOCH") használati feltételeire vonatkozó javaslata nyomán.)

- (i) Egy információs állapotban *normally*(p) akkor igaz, ha $CG \models \phi_1, \dots, \phi_n$, és ha ϕ_1, \dots, ϕ_n együttesen okot szolgáltatnak arra, hogy a beszélők azt higgyék, hogy p , **de egyidejűleg CG nem tartalmaz olyan propozíciót, amely okot ad arra, hogy a beszélők azt higgyék, hogy $\neg p$.**
- (ii) $suggested(\psi) \leftrightarrow may\psi \wedge (\psi \vee O_1\psi \vee \dots \vee O_n\psi \vee suggested(\phi))$, ahol az $\{O_1, \dots, O_n\}$ halmaz olyan operátorokat tartalmaz, mint x álmodja, hogy, x sugallja, hogy, x hiszi, hogy ('veridikus kontextusok').
- (iii) A CSAK jelenléte egy ψ propozíciót kifejező mondatban a kontextusról a következő információt közli:
 $CG \models normally(\neg\psi)$ vagy $CG \models suggested(\neg\psi)$
- (1) *Jan droomde dat hij was gezakt voor het examen, maar hij had het TOCH gehaald.*
'Jan azt álmodta, hogy megbukik a vizsgán, de átment.'

Különbségek a *toch/doch* és a *CSAK* között

(1) A: *Azt álmodtam, hogy meg fogják választani Jánost!*

B: *#CSAK nem választották meg!*

(2) A: *Mindent megtettem, hogy megválasszák Jánost!*

B: *CSAK nem választották meg!*

Az, hogy (2) jólformált dialógust alkot-e, függ attól, hogy B szerint A mennyire játszott fontos szerepet a kampányban. . .

A megszorítások státusza, avagy mi a CSAK? (Zeevat 2003 nyomán)

a. Nem előfeltevést vezet be:

Az előfeltevések "akkomodálhatók", a kontextusra vonatkozó fenti megszorítások nem.

Előfeltevést bevezető kifejezések használata nem lehet kötelező, a CSAK (és a többi partikula) bizonyos kontextusokban kötelezően jelenik meg (illetve hiányuk félrevezeti a hallgatót).

b. Kontextusjelölő (context marker):

Kötelező jelölője az aktuális mondat és a kontextus közötti egy bizonyos kapcsolatnak:

Beszélő szempontjából: ha fennáll a kapcsolat, jelölni kell.

Hallgató szempontjából: ha jelen van a partikula, fennáll a kapcsolat.

CSAK/de elhatárolása lehetséges: a *de* a korrekció jelölője, vagyis azt jelzi, hogy a CG-ből következik az állítás tagadása (ha a beszélő a fenti kapcsolatot akarja kifejezni, a *de*-t kell választania).

- (1) [A és B sétál az erdőben, szó nélkül. Egy madár hangosan, kellemetlenül rikácsol hosszú ideig, majd hirtelen abbahagyja.]
A: CSAK elhallgatott.⁴

Kérdés: A fenti kontextus, úgy tűnik, nem rendelkezik azokkal a tulajdonságokkal, amelyeket a CSAK-ot megkövetelő kontextusoknak tulajdonítottunk. (Egy beszélő sem képzelheti, hogy lehetne olyna szituáció, amelyben a madár nem fejezi be a rikoltozást.) Miért lehet mégis jólformált?

Válasz: A kontextus mulatságos. A humor forrása pedig az, hogy a CSAK használata arra kényszeríti a hallgatót, hogy elképzelje: a kontextus olyan, amelyet a CSAK megkövetel.

⁴Köszönet Rebrus Péternek a példáért.

Egy sajátos kérdőkonstrukció?

- (1) *CSAK jár neked valamilyen újság?* (Kiefer 1988)
- (2) *Jancsi CSAK felkel dél előtt?* (Kiefer 1988)
- (3) *CSAK meg tudod ezt csinálni?* (MMNYR, Károly S.)

MMNYR, Károly S.: "A kérdező méltatlannak találná álláspontjának az elvetését"

Kiefer 1988: "The speaker thinks that p should be the case, but he has got some evidence which makes him believe that p may not be the case after all."

Új elemzés: sajátos intonációjú kijelentő mondatok

- a. A fenti mondatok végén emelkedő az intonáció, mint az "emelkedő intonációjú kijelentő mondatokban" (vö. Gunlogson 2003) (vö. még Fónagy–Magdics 1967: befejezetlen kijelentő mondatok kérdő mondatokká válhatnak, pl. *Meg fog gyógyulni/? Nem hal meg/?*)
- b. Az intonáció azt jelzi, hogy a beszélő nem kívánja elkötelezni magát a propozíció igazsága mellett.
- c. Nincs olyan elvárás, hogy a hallgató válaszoljon rájuk, vö. *CSAK nem fog esni az eső!*
- d. A konstrukció a *CSAK* által megkövetelt kontextusokban jelenik meg.
- e. Miért fejezik ki ezek a mondatok a beszélő reményét azzal kapcsolatban, hogy a propozíció igaz? Talán mert a beszélők csak olyan propozíciót "hoznak be" a diskurzusbba, amelynek az igazságához érdekük fűződik. Vö. *CSAK megbuktatják!/ CSAK nem buktatják meg/!*

A CSAK diskurzus-partikula és a fókusz-érzékeny skaláris *csak* partikula kapcsolata

Spekuláció:

a diskurzus-partikula a skaláris partikulából alakult ki
elsőként tagadott igékkel együtt jelent meg (a skaláris jelentés itt még tetten érhető)

a hangsúly azt jelezte, hogy az összehasonlítás egy magasabb szinten, proposíciók között történik?

- (1) ...soha addigh megh nem gyógyul valamigh én az berekbül füvet nem hozok, de csak had kilogyik maga mellyét vervén, *csak nem gondolok véle* ugy mond, mert engem igen megh szidalmazot, tudode... (1737)⁵

⁵Forrás: Schram Ferenc (szerk.) 1983 Magyarországi boszorkényperek 1529-1768

- (1) Ferus tanulása iránt én megh nyugtattam már elmémet Tapolczányi oppinioján, ha az Diaeta nem változtattja. Ratisbonával pedigh csak az Német nyelvért ijesztem, *de csak nem kap rajta*, s ha csak oda nem adom, nem is hiszem, hogj soha megh tanullja.⁶
- (2) Serédjné hugom asszonynak lesz válasza Szivem, de publicum levén, nem kedveskedhetem benne, mert most is vettem Prágából az erdélyi cancellárius levelét azok iránt, *s az ő Felsége intentiójának csak végbe kell menni.*⁷

⁶Károlyi Sándor leveléből, 1722. Csobó P. és mtsai (szerk.) Károlyi Sándor levelei feleségéhez (1704-1724)

⁷Károlyi Sándor leveléből, 1723, uott.

Egy változat: a *CSAK-csak*

Egyes dialektusokban, a fenti példákban szereplő *CSAK* helyettesíthető a *CSAK-csak* partikulával:⁸

A kérdés eldőlt: mennek az úszók, a Széchy-team tagjai Ausztráliába edzőtáborozni. Sokan irigyelhetik őket ezért (vagy a Kiss László vezette csapatot Dél-Afrikáért), de az eredmények eddig maximálisan igazolták az egzotikus alapozások jogosságát. *Ez üthetett szöveget az OTSH-elnökének, Harcsár Istvánnak fejébe is, amikor félig-meddig saját nyilatkozatai ellenére, belső sporthivatali bugyrokából, egyben az úszók jövő évi kontójára CSAK-csak előteremtett 3 millió forintot.*

⁸Köszönet Bartos Hubának a megfigyelésért!

A fentiek alapján azt is lehetne gondolni, hogy a *CSAK* partikula ugyanazt a funkciót tölti be, mint a *mégis* kötőszó. Egy különbség:

(1) A: *János nem túl okos.*

B: *Mégis /*CSAK megválasztották elnöknek.*

Köszönettel tartozom a következő kollégáknak:

Bartos Huba

Hans-Martin Gärtner

Kenesei István

Kálmán László

Kiefer Ferenc

Komlósy András

Pólya Katalin

Rebrus Péter

Henk Zeevat

A Nyelvtudományi Intézetben 2007. április 24-én tartott előadásom közönsége

A ZAS (Berlin) Contrast Workshop közönsége (2007. május 5.)

Balogh Kata

Complex focus versus double focus.
Proceedings of SuB, 2005.

ONLY: Association with focus in event semantics
Natural Language Semantics 2: 1–45, 1993.

É. Kiss Katalin

Identificational focus versus information focus
Language 74: 245-273.

É. Kiss Katalin
The Syntax of Hungarian, CUP, 2002.

Fónagy Iván, Magdics Klára
A magyar beszéd dallama.
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.

Halliday, M. A. K.
Notes on transitivity and theme in English. Part 2.
Journal of Linguistics 3: 199-244, 1967

Lawrence Horn

A presuppositional analysis of *only* and *even*

Papers from the fifth regional meeting, Chicago Linguistic Society, 318–27, 1969.

Kenesei István

Logikus-e a magyar szórend?

Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII. 1989.

Szabolcsi Anna

All quantifiers are not equal

Acta Linguistica 42: 171-187, 1994.

Maria Thurmair

Modalpartikeln und ihre Kombinationen

Niemayer, Tübingen, 1989

Nor van Leusen–Kálmán László

The interpretation of free focus

ILLC Prepublication Series CL-93-01, ILLC, Univ. of Amsterdam,
1993.

Henk Zeevat

Discourse particles as speech act markers

LDV-Forum 17, 1/2: 74-91, 2000.

Henk Zeevat

Particles: presupposition triggers, context markers or speech act markers

R. Blutner, H. Zeevat (szerk.) Optimality theory and pragmatics. Palgrave Macmillan, Basingstoke, New York, 2003.

Malte Zimmermann

Discourse Particles

P. Portner – C. Maienborn – K. von Heusinger (szerk.) Handbook of Semantics. Berlin, Mouton de Gruyter, megj. előtt.

Korpuszok:

<http://corpus.nytud.hu/mnsz/>

<http://www.nytud.hu/hhc/>